

„Gyönyörű gyógyítók”

A gyógynövények magyar neveiről

A gyógyítás titokzatos, tiszteletreméltó világában picinyke részt kivevő, ám annál nagyobb jelentőségű szereplők a gyógynövények. E jelentőség koronként változott, hiszen a szintetikus gyógyszerek megjelenése előtt szerepük ugyancsak meghatározó volt, mostanság pedig újból sokan érdeklődnek irántuk.

ÍGY LÁTOM ÉN...

Évtizedek óta foglalkozom a gyógynövényismeret, a gyógynövénygyűjtés és -termesztés hazai történetével. Szavamra, a legelvezetesebb dolgok egyike nyomon követni azt a nyelvi sokszínűséget, szépséget, leleményességet, tömör tudásátadást, amely a növények elnevezésében és a növénytani fogalmakban rejlik. Az örömben sajnos ürem is vegyül, amikor ráébredek, hogy nem ismerjük a környezetünkben élő növényeket. És itt nem a különleges, ritka fajokra gondolok, hanem az úton-útfélen ránk köszönő egyszerűségekre. Nemcsak hogy nem ismerjük, de úgy látom, igény sincs sem a megismerésre, sem az ismeretátadásra a szülő és gyerek között, hiszen már a szülő sem tudja mi a valódi neve a sárga „kutyatej”-nek, vagy a sokszirmú százszorszépnak. „Virág”. És ezzel el is intézte a tanítást. Így aztán nem csoda, ha a különféle népszerű televíziós fejtörőjátékokban bizony a fejközhöz kapnak a játékosok, ha a növénynevismeretükről kell számot adniuk. Pedig ez nem volt mindig így, s erről legtisztábban maguk a növénynevek árulkodnak. Mi mást bizonyítana a tény, hogy egy-egy növény tíz-tizenöt nevet is kapott, mint azt, hogy valaha, a nyelv folytonos alakulása és változásainak közepette igenis odafigyeltek rájuk, ismerték és alkalmazták a különféle gyógyító füveket.

Sokszor elgondolkodom, hogy miért éppen az a neve egy növénynek, ami. A nyelvtudomány állásfoglalása szerint ugyanis akármi is lehetne, nem korlátozza szabály. A nyelvész nem fejteti meg, miért a rózsát nevezzük rózsának és a liliumot liliumnak. (Mindnyájan ismerjük a szendvic és a kardigán történetét. Kitalálók nevét viselik. Ha fordítva alakul a találmány, ma kardigánt eszünk, és szendvicset húzunk magunkra. De miért hívták a derék lordokat „Szendvic”-nek és „Kardigán”-nak?)

Van egy laikus elméletem a szavak születésére. Úgy gondolom, az elnevezést megelőző megismerés, megismerkedés élménye nyilván hat a „szóbeli azonosító”-ra. Az érzékszerveinkkel történő megtapasztalás elsődleges élményét ültetjük át – így vagy úgy – a nyelvbe. A kellemes tapasztalatok talán számunkra kedvesen csengő szavakba lényegültek, s megfordítva, a kellemetlenek hangzásukban is bántóan jelentek meg. A keletkezett szó a kapocs, a zálog az érzések, tapasztalatok új és újbóli átadás-

sához, s ezért nem szükséges mindig a személyes megtapasztalás. Ezt követte-követi azután az írás, mint harmadlagos ismeretátoló és -átadó forma, s végül ennek köszönhetjük, hogy a több száz éves élmény és tudás ma is a miénk, élhetünk vele, és természetesen formálhatjuk, gyarapíthatjuk. Jóllehet, a gyógynövények kis részét jelentik az orvostudománynak, ám a velük foglalkozó szakirodalom, a növénynevek óriási és gyönyörűségei birodalma nem lebecsülendő. S ha csak azt nézzük, hogy látványával minden növény egyfajta lélekgyógyító is, hát szerepük korántsem elhanyagolható!

A NÖVÉNYNEVEK SOKFÉLESÉGE

A botanika a XVI. században az orvostudomány részeként bukkant föl Magyarországon. Nézzünk néhányat a legismertebb növénytani és kertészeti témájú művekből! Az első magyar nyelvű füveskönyv Mélius Juhász Péter 1578-as „Herbárium”-a volt. Frankovics Gergely „Hasznos és fölötte szükséges könyv” című botanikai munkája 1588-ban látott napvilágot. Lippai János 1664-es „Pozsoni kert”-je a botanikai leírásnál kívül kertészeti útmutatóval is szolgált. Csapó József debreceni orvosdoktor 1775-ös „Új füves és virágos magyar kert”-je és Veszelszki Antal 1798-ban megjelent, „A növény-plánták országából való erdei és mezei gyűjtemény, vagyis fa és fűszeres könyv” című műve előzte meg a „Magyar Fűvész Könyv”-et, amelyet Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály 1807-ben jelentetett meg.

Az 1950-es évektől a gyógyszeripar fejlődésének köszönhetően egyre bővült a „mesterséges” gyógyszerek választéka. Ezzel párhuzamosan mind többet hallhattunk gyógyszerérzékenységről, káros mellékhatásokról, s nőttön-nőtt az allergiás tünetek száma is. Szép lassan útjára indult a természetes gyógymódok iránti „nosztalgia”. Nem lehet véletlen, hogy a hasonmás kiadású könyvek között teljes sikert arattak az orvosbotanikai, kertészeti témájú művek, s ma már ezek az antikváriumok ritkán föllelhető kincsei közé tartoznak. Időrendben haladva Lippai könyve az első, melyet 1964-ben, háromszáz év után újra megvásárolhattunk. Mélius Herbárium 1979-ben (négy százegy év küllönbséggel) látott újra napvilágot Szabó Attila szerkesztésében és kiváló jegyzeteivel. Diószegiék számos nyelvújító törekvést tükröző füvészkönyve száznyolcvanegy évet várákozott az újbóli megjelenésre. A mű sok tekintetben igen tanulságos. Mi is volt a szerzők célja? „Ímé ajánlunk hát és általadunk édes Nemzetünknek olyan Könyvet, mellynek egyenes és egyedülvaló tzelja az, hogy a fáknek, fűveknek és virágoknak esmérésére vezessen. Ez éppenn nem arra való könyv, hogy az ember felvegye, és

folytábann olvassa – mert úgy érthetetlen és haszontalan lenne – hanem arra való; hogy mikor elébe akad valamely esmeretlen plánta, akkor vegye kezébe a könyvet, és azt ebbenn felkeresheti, 's a' nevére találhat."

Nézzünk néhány példát a gyógynövények neveire! Ahol lehetett, a magyar név eredetét is föltüntettem, persze csak azoknál az elnevezéseknél, amelyek kizárólag a növény megnevezésére szolgálnak. Főlegesen lenne itt belemenni például a „köröm”, a „vér”, vagy a „szappan” eredetének vizsgálatásába, hiszen ez világosan azt jelenti, hogy az adott növény szirma körömfarmájú, színe, mint a véré, illetve szappanként habzik. Ahol elsődleges jelentésről van szó, és derék nyelvészeink kibogozták annak eredetét, azt a magyar név után olvashatjuk. Az a megnevezésrész, amelyre az eredetre való utalás vonatkozik, dőlt betűvel látható a középső oszlopban. Három, a nevekben gyakran előforduló fogalom eredetét előljáróban tisztázom: a „virág” ősmagyar kori szóhasadás eredménye, a „fű” ősi örökség az ugor korból, a „kóró” ótörök eredetű.

A gyógyító növények elnevezései gyakran utalnak gyógyító hatásukra. Ezt sokszor a latin „officialis” egyszerű fordítása fejezi ki.

<i>tudományos név</i>	<i>magyar név</i>	<i>Eredet</i>
<i>Althaea officinalis</i>	orvosi <i>ziliz</i>	szláv
<i>Anchusa officinalis</i>	orvosi <i>atracél</i>	szlovák
<i>Betonica officinalis</i>	orvosi tisztesfű	
<i>Calendula officinalis</i>	orvosi körömvirág	
<i>Fumaria officinalis</i>	orvosi <i>füstike</i>	nyelvújítási származékszó
<i>Melilotus officinalis</i>	orvosi <i>somkóró</i>	ótörök
<i>Melissa officinalis</i>	orvosi <i>citromfű</i>	latin
<i>Polygonatum officinale</i>	orvosi salamonpecsét, orvosi sülyfű	
<i>Salvia officinalis</i>	orvosi <i>zsálya</i>	latin
<i>Sanguisorba officinalis</i>	orvosi vérfű	
<i>Saponaria officinalis</i>	orvosi szappanfű	
<i>Sisymbrium officinale</i>	orvosi <i>zsombor</i>	ismeretlen eredetű, népnyelvből került a növényteni szaknyelvbe
<i>Verbena officinalis</i>	orvosi vasfű	
<i>Veronica officinalis</i>	orvosi veronika	

A következő csoportba azok a növények tartoznak, amelyek nevében az a betegség, vagy testrész, szerv jelenik meg, amelyre hatnak. Ide sorolom azokat is, amelyeknek csak magyar neveiben szerepel az „orvosi” vagy „patikai” kifejezés. Mivel több népi növénynev gyakran nem a legközismertebb elnevezés, először mindig az ismert név áll a tudományos név után.

<i>tudományos név</i>	<i>magyar név</i>	<i>Eredet</i>
<i>Achillea millefolium</i>	közönséges cickafark, patikai ezerlevelűfű	

<i>Acorus calamus</i>	orvosi <i>kálmos</i>	latin
<i>Ajuga chamaepitys</i>	<i>kalinca</i> ínfű, köszvényfű	bizonytalan eredetű, talán szláv
<i>Capsella bursa-pastoris</i>	közönséges pásztor-táska, véralatófű	
<i>Erythraea centaurium</i>	százforintos földpe, hideglelés-fű, ezerjófű	
<i>Euphrasia rostkoviana</i>	orvosi szemvidítófű	
<i>Galeopsis tetrahit</i>	szúrós kenderkefű, fogínyfű	
<i>Gentiana cruciata</i>	Szent László- <i>tárnics</i> , epefű	ismeretlen eredetű növényteni szakzó
<i>Geranium phaeum</i>	fodros gölyaorr, véralatófű	
<i>Hepatica nobilis</i>	májvirág	
<i>Hypericum perforatum</i>	közönséges orbáncfű	
<i>Knautia arvensis</i>	mezei varfű, fekélyfű, kelésfű	
<i>Leonorus cardiaca</i>	szúrós gyöngyajak, szívű, erősítőfű, torokgyíkfű	
<i>Lysimachia nummularia</i>	pénzlevelű lizinka, innyújtófű, nádráfű	
<i>Malva neglecta</i>	papsajt <i>mályva</i> , haslággyítófű	latin
<i>Matricaria chamomilla</i>	<i>kamilla</i> , orvosi székfű	német
<i>Mercurialis annua</i>	egynyári szélfű, hasindítófű, de ezt is nevezik haslággyítónak	
<i>Phyllitis scolopendrium</i>	<i>gímpáfrány</i> , lépfű	szláv
<i>Potentilla argentea</i>	ezüstös <i>pimpó</i> , köszvényfű	valószínűleg magyar fejlemény a latin „pimpinellából”
<i>Potentilla erecta</i>	vérontó <i>pimpó</i> , vérhasgyökér	
<i>Prunella vulgaris</i>	közönséges gyíkfű, toroköröme, torokvillahím, torokgáncs	
<i>Pulmonaria officinalis</i>	orvosi tüdőfű (ez tartozhatna az első csoportba is)	

Sempervivum tectorum	kövirózsa, fülfű	
Sisymbrium sophia	sebforrasztófű	
Streptopus amplexifolius	torokfű	
Tanacetum vulgare	gilisztaűző varádics	szláv

A harmadik csoport tagjainak neve nem árulja el a gyógyító képességet, pedig sok ismert gyógynövény tartozik ide:

<i>tudományos név</i>	<i>magyar név</i>	<i>Eredet</i>
Artemisia abrotanum	istenfa	
Chelidonium majus	vérehulló fecskefű	
Cichorium intybus	<i>katángkóró</i>	valószínűleg török
Cnicus benedictus	benedekfű	
Convallaria majalis	gyöngyvirág	
Digitalis purpurea	piros gyűszűvirág	
Equisetum arvense	mezei zsurló	magyar fejlemény, jelentéstopadással önállósult
Glechoma hederacea	kerekreprekény	ismeretlen eredetű, erdélyi tájszóból Kazinczy emelte irodalmi szintre
Hyssopus officinalis	kerti <i>izsóp</i> (ezt nem fordították orvosinak, csak latinul az!)	latin
Juniperus communis	<i>boróka</i>	szlovák
Lavandula angustifolia	közönséges <i>levendula</i>	latin
Mentha piperita	borsosmenta	latin
Origanum majorana	<i>majoránna</i>	latin
Plantago lanceolata	lándzsás útifű	
Primula veris	<i>kankalin</i>	származékszó
Ricinus communis	<i>ricinus</i>	latin
Rosa canina	csipkebogyó	
Ruta graveolens	kerti <i>ruta</i>	latin
Sambucus nigra	<i>bodza</i>	szláv
Taraxacum officinale	gyermekláncfű	
Thymus serpyllum	kakukkfű	
Tilia cordata	kislevelű <i>hárs</i>	ősi örökség a finnugor, esetleg uráli korból
Urtica dioica	nagycsalán	ótörök
Verbascum phlomoides	szöszös ökörfarkkóró	

SZEMÉLYES KEDVENCEK

A negyedik csoportba személyes kedvenceim tartoznak. A gyönyörű gyógyítók, ahogyan Juhász Ferenc is nevezte őket sokszor, sok helyütt idézett szívárványos szavaival, mert nekem mindig a hét ragyogó színt idézik káprázatos sorai.

„Ti zöld varázslók, virág-sámánok, virág-orvosok,
gyönyörű gyógyítók,
eleven gyógyszerek, szívér-tágítók,
légzőszerv-tisztítók,
ti tüdő-buzdítók, seb-forrasztók,
fulladás-szüntetők, szemet-vidítók!”

A személyes kedvencek nemcsak a szó valódi értelmében gyógyítanak. Általában rosszkedv ellen is hatnak. Elég csak rájuk gondolni, de még hatásosabb a bevezetőben említett növényzeti munkák valamelyikét ölbe venni, és csak nézni, olvasni a gyönyörű neveket. Diószegiék varázsát például. Előttük ugyanis nem olvastunk szíromról. Pedig a virágnak ma már szirma van. Ők még nem növényekről szóltak, hanem plántákról. Az ördög-szekér (Eryngium campestre) általuk lett iringó, s a bibeszál és a bibe virágbeli elhelyezkedése is tisztázódott, új nevével együtt. „Anyaszár (Stylus) eggy kis Száratska, melly némelly virágokban a' magzat tetejéből nő ki. Illyen a' tulipántban nints, de van a' szegfűbenn, még pedig kettő; némellyekbenn több is szokott lenni. Az Anyaszár tetejénn van a' Bibe vagy Tsúts, vagy Porfogó (Stigma), a' melly néha gombos, mint a' Kankalinbann; néha hegyes, mint a' Szegfűbenn; néha két ágú, mint a' Folyó fűbenn 's a' t. A' virágzás' idejénn mindenkor valami nedvességet izzad ki, mellybe a' nemző por bele ragadvánn, lehat a' magzatba, 's azt tenyészővé teszi. Mikor a' magzatonn anyaszár nints; a' Bibe tsak a' magzat tetejénn ül, mint a' Tulipántbann, Mákbann, 's a' t.”

Kedvenc gyönyörű gyógyítóim között első helyen említtem a kamillát (Matricaria chamomilla), mert azon túl, hogy tényleg sokszor bizonyította gyógyhatását, elnevezésének sokszínűsége is magával ragad. Nemes szekfű, jó szagú szekfű, anyafű, kis kamilla, mátrafű, mesterfű, mezei kapor, perefű, pipitér, Szent-Iván pipitér, székfű, szüzek anyja, szíkvirág, nádrapártamag, kenyérmorzsza, fűnek anyja, mádrafű, köz-mádrafű, mettérfű, anyaméh-fű, kerti szék-fű, nádrafű, bubulyka, katóka, pipiske, sárgavirág, hermancsik, marmancs – ez mind-mind kamilla. A XIV–XVI. századi szójegyzékek, herbáriumok szinte kivétel nélkül említést tesznek róla, így szerepel a következő szöszedetekben: Besztercei (1395. „zek phew”), Schläggl (1405. „zek fiw”), Soproni (1435. „sek fy”), Herbolarium Vincentiane (1500. „Zegh fy[W]”), Növénynevek (1520. „zeek fy”), Ortus Sanitatis (1525. □eek fýw”), Murmellius (1533. „Stek fy”), Gyöngyösi szótártörredék (1560. „Zek f?”), Szikszai Fabricius: Nomenclatura (1590. „Szeek fú”), De Herbis (XVI. század „zeek fw”). „Igen jószagú, aküt az barbályok a lúgba vetnek, ennek Chamomilla neve” – írta Mélius 1578-ban. A székfű vagy szikfű elnevezés előtagja a szikes talajú földre utal, hiszen a kamilla a szikes talajon is kiválóan díszlik. Második kedvencem a levendula (Lavandula angustifolia), Péchy Lukács 1591-es könyvének tanúsága szerint spikinárd, mely a „megelégedés és takarékság” növénye. Szeretem a balzsamos aranyvirágot, másként Boldogasszony mentáját, vagy Boldogasszony tenyerét, (Tanacetum balsamita) is, a XII. századi Pray-kódexben szereplő növényt. Huszonhat társával együtt az első magyar nyelvű gyógynövényjegyzékként

„Végre rögzítette az addig annyi ingadozásnak kitett magyar növényneveket, és ezzel közelebb hozta az egész botanikát a magyar anyanyelvű közönséghez.” (Gombocz Endre, 1936.)

nyilvántartott lista egyik tagja. Az egérárpa (*Hordeum murinum*) azon kevés növények egyike, melyek nevét gyermekeim önként és boldogan tanulták meg magyarul és latinul is, miközben élvezettel dobáltuk egymás hajába a kis ragadós kalászokat. Az árpa szó ótörök eredetű. A mécsvirág (*Melandrium album*) apámé. Réges-régi sétákon együtt örültünk az esténként kibomló szirmoknak s az illatának, amely – higgyék el –, akkor még volt! Kicsit vanília, édesen bódít. Vajon hova lett? Az útszéli zsásza (*Cardaria draba*) – nevének eredete ismeretlen – régóta „dobogós” nálam. Szeretem kimondani a melegítő, „zsarátnokos” betűket, és szeretem nézni, ahogy a panelházak tövében is kibújik tavasszal, valami nagy-nagy örömet hirdelve.

ÖSSZEFOGLALÁS

Egy tanulmány végéhez közeledvén illik összefoglalni a mondanivalót. Megszámoltam, hány növényről esett szó. Összesen hatvannyolcra. Ezeknek több mint a fele „hasonlító” nevű, azaz a

név arra utal, amire a növény hasonlít vagy arra, amit gyógyít: körömvirág, salamonpecsét, vérfű, cickafark, pásztortáska, gyűszűvirág, stb. Tíz név latin, öt ismeretlen, vagy bizonytalan eredetű. Négy szláv, három ótörök, két szlovák és egy-egy példa akad a következő típusokból: német eredetű, ősi örökség a finnugor, esetleg uráli korból, magyar, illetve valószínűleg magyar fejlemény, származékszó, végül egy valószínűleg török eredetű kifejezés. Természetesen, ez a gyér minta nem teszi lehetővé semmiféle helytálló következtetés levonását a nevek eredetének, típusának megoszlását illetően. Mégis (mondom, évtizedek óta foglalkozom velük, olvasok róluk, és boldogan használom őket különféle nyavalyáim gyógyítására), valami azt súgja, hogy akár hatszázhatvannyolc név esetében is hasonló arányok jönnének ki. Vagyis az elnevezésük részleteiben és eredetében tarkaságot, sokféleséget, változatosságot mutató „zöld varázslók” valóban egy nagyon is egységes egészbe simulnak bele. Növényneveink is a magyar szavak megszokott eredeteloszlását mutatják, hiszen a magyarban többnyire szláv, német, latin vagy ótörök eredetű jövevényszavakat találhatunk. A magyar gyógynövénynevek jelentős részének nincs köze a tudományos névhez (kakukkfű, kankalin, gyermekláncfű, vérehulló fecskefű stb.). Számottevő a latin név átlényegülése a magyarba (zsálya, levendula, izsóp, menta), és előfordulnak a különböző típusú, más jövevényszavak is (atracél, ziliz, bodza, csalán).

Véget nem érő történet a növények megismerése, a nevük, és a bennük rejlő gyógyerő elsajátítása, megtanulása. Nagy tudású botanikatanárom vezetésével néhány éve remek túrán vettem részt a Szent György-hegyen. Fáradhatatlanul zúdítottuk rá az ilyenkor szokásos kérdésöszont, és ő ugyancsak fáradhatatlanul válaszolt. Egy növény azonban kifogott rajta. – Hát, azért már én is pihenhetek egy kicsit! – Űtötte el hamiskásan a választ. Jaj, de irigyeltem! Hiszen ha én is csak azt az egyet nem tudtam volna!

IRODALOM

- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. 1967, 1970, 1976. Budapest
- Diószegi Sámuel – Fazekas Mihály: Magyar Fűvészkönyv. 1807. Debrecen
- Gombocz Endre: A magyar botanika története. 1936. Budapest
- Hoffmann Károly – Wagner János: Magyarország virágos növényei. 1903. Budapest
- Melius Juhász Péter: Herbárium. 1578. Kolozsvár (hasonmás, szerk.: Szabó Attila, 1979. Bukarest)
- Priszter Szaniszló: Növényneveink. 1998. Budapest
- W. Nagy Ágota: A kamilla Magyarországon a XX. században. In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1986–1987. Budapest